

Analytical study of the role of Sheikh Bahayi in the creation and development of Moqfat during the Safavid era

Sayyed Mahmood tabatabaey*

Abstract

The institution of Waqf is one of the cultures that received great attention in Islamic Iran and by using this institution, governments were able to influence the growth and development of Islamic civilization. Meanwhile, the Safavid government, for various reasons, took advantage of this institution to develop its government. As far as we can claim today, we have witnessed the greatest diversity of Moqfat in Islamic civilization during the Safavid era. Meanwhile, the role of religious scholars in implementing this civilization-building religious institution during this period is very important, but it has been rarely discussed in historical sources. In this article, using an analytical method and library study, we will examine the role of Baha' al-Din Mohammad Ameli, known as Sheikh Bahayi, one of the prominent scholars of the Safavid era, in the creation and development of Moqfat during the Safavid era. The results of this research include the correct assessment of the capacity of the Waqf institution, the unparalleled advice to Shah Abbas Safavi in creating Moqfat, as well as the initiatives in the proper use and creation of some Moqfat by Sheikh Bahayi.

Keywords: Waqf, Safavid, Sheikh Bahayi, Shah Abbas, Shia, Isfahan.

---

*. Master of Islamic Studies and Level 4 Seminary.
Seyed.135@gmail.com

دراسة تحليلية لدور الشيخ البهائي في إنشاء وتنمية الأوقاف في العصر الصفوي

سيد محمود طباطبائي*

الخلاصة

تعتبر مؤسسة الوقف من الثقافات التي حظيت باهتمام كبير في إيران الإسلامية، و من خلال استخدام هذه المؤسسة تمكنت الحكومات من التأثير على نمو و تطور الحضارة الإسلامية. من بين تلك الحكومات فقد استغلت الحكومة الصفوية و لأسباب مختلفة هذه المؤسسة في تطوير حكومتها حتى أنه يمكننا أن نقول اليوم إننا شهدنا أعظم تنوع للأوقاف في الحضارة الإسلامية في العصر الصفوي. في حين أن دور علماء الدين في الاستفادة من هذه المؤسسة الدينية لبناء الحضارة خلال هذه الفترة مهم للغاية، إلا أنه نادراً ما تم مناقشة ذلك في المصادر التاريخية. في هذا المقال و باستخدام المنهج التحليلي والدراسة المكتبية، سوف نتناول دور بهاء الدين محمد العاملي المعروف بالشيخ البهائي، أحد علماء العصر الصفوي البارزين في إنشاء وتنمية الأوقاف في العصر الصفوي. من نتائج هذا البحث التقييم الصحيح لقدرة مؤسسة الوقف و المشاورات غير المبررة مع الشاه عباس الصفوي في إنشاء الأوقاف، و كذلك المبادرات في الاستخدام السليم و إنشاء بعض الأوقاف من قبل الشيخ البهائي.

كلمات مفتاحية: وقف، صفوي، الشيخ البهائي، شاه عباس، الشيعة، أصفهان

* ماجستير في الدراسات الإسلامية ومستوى رابع في الحوزة
Seyed.135@gmail.com

بررسی تحلیلی نقش شیخ بهائی در ایجاد و توسعه موقوفات در دوران صفوی

مقاله پژوهشی سید محمود طباطبایی*

چکیده

نهاد وقف از جمله فرهنگ‌هایی است که در ایران اسلامی به شدت مورد توجه قرار گرفت و حکومت‌ها با استفاده از این نهاد توانستند در رشد و توسعه تمدن اسلامی تأثیر گذار باشند. در این بین حکومت صفویه به دلایل مختلف بهره‌بردارهای بسیاری در جهت توسعه حکومت خود از این نهاد داشت تا جایی که امروزه می‌توان ادعا کرد بیشترین تنوع ایجاد موقوفات در تمدن اسلامی را در دوران صفویه شاهد بوده‌ایم.

در این بین نقش عالمان دینی در به کارگیری این نهاد دینی تمدن ساز در این دوره بسیار حائز اهمیت است که از آن کمتر در منابع تاریخی صحبت به میان آمده است. در این مقاله با استفاده از روش تحلیلی و مطالعه کتابخانه‌ای به بررسی نقش بهاء الدین محمد عاملی معروف به شیخ بهایی از علمای شاخص دوران صفوی در ایجاد و توسعه موقوفات در دوران صفوی خواهیم پرداخت.

طرفیت سنجی درست نهاد وقف، مشاورت‌های بی بدلیل به شاه عباس صفوی در ایجاد موقوفات و همچنین ابتکارات در استفاده درست و ایجاد برخی از موقوفات توسط شیخ بهایی از نتایج این پژوهش به شمار می‌رود.

واژگان کلیدی: وقف، صفویه، شیخ بهایی، شاه عباس، شیعه، اصفهان

مقدمه

از اواسط قرن دهم تا پایان قرن یازدهم، تحولات سیاسی جهان اسلام به سمتی پیش رفت که تقریباً مسلمانان را به دو قطب رقیب شیعه مذهبان به مرکزیت حکومت صفوی در ایران و سنی مذهبان به مرکزیت حکومت عثمانی تقسیم می‌کرد.

سخت‌گیری حکومت عثمانی به شیعیان تحت سیطره خود باعث مهاجرت این شیعیان از آن منطقه گردید. این احوال باعث شد غالب این افراد برای کسب آسایش بیشتر به ایران که در آن زمان طلایه‌دار شیعیان جهان بود مهاجرت کنند. حکومت صفوی نیز که هنوز از طرف علمای شیعه ایران مورد تأیید قرار نگرفته بود، سعی کرد با جذب عالمان شیعی مهاجر مشروعیتی برای خود ایجاد نماید. از بین این مهاجران، اندیشه علمای جبل عامل بر خلاف علمای ایران، منافاتی برای همکاری با حکومت صفوی نداشت و به همین دلیل با رغبت دعوت پادشاهان صفوی را پذیرا می‌شدند و غالباً مناصب بزرگ حکومتی مانند شیخ الاسلامی و قاضی‌القضاتی را بر عهده گرفتند.

همین نفوذ و احترام آن‌ها در دستگاه حکومت صفوی باعث شد که آن‌ها بتوانند در رشد و بالندگی فکری و فرهنگی شیعیان و حکومت سهم بسزایی را بر عهده بگیرند. در واقع دو علت مهم برای مهاجرت علما و شیعیان جبل عامل به ایران در قرن دهم می‌توان بررسی کرد: اول این که حکومت عثمانی به شدت قوت گرفته بود و به شیعیان که در منطقه حکومت آنان بودند سخت می‌گرفت تا جایی که علمای بزرگ شیعه را به قتل می‌رساندند مانند شهید ثانی (رحمه‌الله علیه) که توسط آن‌ها به شهادت رسید. علما و شیعیان این منطقه نیز برای در امان ماندن از این خطرات شروع به مهاجرت کردند، در همین زمان حکومت صفوی که مخالف سرسخت دولت عثمانی بود شروع به تبلیغ برای شیعیان در منطقه آناتولی کرده بود. (احمدی‌قوی: ۱۳۸۶: ۵۹) و به همین دلیل شیعیان بیشتر به ایران که نقطه قدرتی برایشان محسوب می‌شد می‌آمدند.

دوم این که، شاهان صفوی نیز از شیعیان و علماء بخصوص از حوزه جبل عامل استقبال فراوان می‌کرد زیرا برخلاف علمای بزرگ ایران مانند مقدس اردبیلی (ره) که همکاری با حکومت‌های دنیوی را مجاز نمی‌دانستند شهید اول و شهید ثانی از اساتید حوزه علمیه جبل عامل این اجازه را به فقیهان می‌دادند. (فرهانی منفرد: ۱۳۷۷: ۱۰۴).

از طرفی حکومت صفوی بایک اندیشه صوفی‌گرایی و انقلابی تشکیل شد و در آغاز

به قدری تندروی کردند که قزلباش‌ها شاه اسماعیل را ولی الله می‌نامیدند، شاه تهماسب برای این که آن شور انقلابی را کنترل کند و همچنین همزیستی بین شیعیان و صوفیان برقرار کند سعی کرد به علمای جبل عامل احترام ویژه‌ای بگذارد و در واقع خویش را تحت فرمان آن‌ها که لقب مجتهد الزمانی داشتند قرار می‌داد و علما نیز در این دوره در رد اندیشه‌های صوفی‌گری همت گماشتند. (جعفریان: ۱۳۷۰: ۲۲۶).

شیخ علی بن عبدالعال کرکی معروف به محقق کرکی، از علمایی است که در زمان شاه اسماعیل اول به ایران آمده بود. شاه تهماسب وی را شیخ الاسلام حکومت قرارداد و به این ترتیب حکومت خویش را در نزد شیعیان تأیید می‌کرد. اوج این عزت و احترام را در فرمان شاه تهماسب که درباره محقق کرکی صادر کرده شاهدیم: «... لایح و واضح است که مخالفت حکم مجتهدین که حافظ سید المرسلین نائب الائمه المعصومین لزال کاسمه علیا عالیا کند و در مقام متابعت نباشد. بی شائبه ملعون و مردود و در این آستان ملایک آشیان مطرود است و به سیاسات عظیمه و تأدیبات بلیغه مؤاخذه خواهد شد.» (موسوی خوانساری ج ۵: ۱۳۹۲: ۷۰-۱۶۹).

این رفتار برای شاهان صفوی به قدری اهمیت داشت که شاه اسماعیل دوم برای اینکه تأییدی بر حکومت خود پیدا کند درصدد بود با علما ارتباط برقرار کند که توفیقی نیافت. (فرهانی منفرد: ۱۳۷۷: ۱۱). در زمان شاه عباس صفوی نیز دربار محل حضور دائمی علما بود به خصوص شیخ بهایی که منصب شیخ الاسلامی داشت.

از طرف دیگر این علماء حکومت صفوی را حکومت آخرالزمان که در احادیث نبوی و ائمه معصومین ترسیم شده بود قلمداد می‌کردند و در این زمینه تألیفاتی نیز انجام دادند. (فرهادی منفرد: ۱۳۷۷: ۱۲۵-۱۲۴-۱۲۳). همچنین با تأیید حکومت توسط علماء مردم نیز میل و رغبتی مضاعف به حکومت نشان می‌دادند و با پرداختن زکات و خمس و خراج به علما و بیت‌المال حکومت باعث قدرتمندتر شدن بنیاد حکومت صفوی می‌شدند. (فرهادی منفرد: ۱۳۷۷: ۱۱۴؛ جعفریان: ۱۳۷۰: ۱۹۱).

این تعامل در دوران شاه عباس کبیر به اوج خود رسید و به همین دلیل است که شاهد عظمت بیش از پیش ایران و رفاه بی‌سابقه در مردم می‌باشیم. در این دوره اصفهان، پایتخت صفویان به اول شهر زیبای جهان تبدیل شده بود به طوری که سیاحانی که حتی چندین سال بعد از زمان شاه عباس از این شهر دیدن کردند اصفهان را ستوده‌اند. در این دوره رفاه، از لحاظ علمی و دینی نیز پیشرفت‌ها و نوآوری‌های زیادی به وجود

آمد به‌سانی که از اقصی نقاط جهان دانشمندان به اصفهان می‌آمدند تا از محضر علماء و دانشمندان اصفهان بهره‌مند گردند. بزرگانی مانند شیخ بهایی، میرفندرسکی، میرداماد و دیگران در این دوره در این شهر می‌زیستند و کرسی‌های علمی این شهر را صاحب بودند. با توجه به رفاه عامه‌ای که توسط حکومت صفوی به خصوص در زمان شاه عباس ایجاد شد تجارت و صنعت نیز به شکوفایی رسید.

پیش از دوره صفویه، موقوفات عمدتاً به امور مذهبی محدود بودند و در بسیاری موارد، بهره‌وری اقتصادی و اجتماعی کمتری داشتند. با روی کار آمدن صفویان و تلاش آنان برای ایجاد ساختارهای منسجم حکومتی، موقوفات به‌عنوان ابزاری برای تأمین مالی نهادهای علمی، مذهبی و اجتماعی، اهمیت بیشتری یافتند (نوربخش، ۱۳۷۸: ۶۵). قرن دهم و یازدهم را دوران اعتلای موقوفات در تمدن ایران اسلامی می‌دانند. در این دوران حکومت صفویه با راهنمای وزاری دانشمند خود سعی در بهره‌برداری حداکثری از این نهاد داشت و توانست نه تنها نهاد وقف را تقویت کند بلکه با استفاده از این نهاد، خدمات گسترده‌ای را برای جامعه عرضه کند به‌گونه‌ای که در اصفهان عهد صفوی، کمتر فعالیت‌هایی را شاهدیم که به صورت مستقیم یا غیر مستقیم به وقف و موقوفات ارتباط نداشته باشد. در این میان شیخ بهایی، با دانش گسترده خود در علوم مختلف و ارتباط نزدیکی که با شاه عباس صفوی داشت، نقش مؤثری در سیاست‌گذاری و مدیریت موقوفات ایفا کرد. او علاوه بر مدیریت مستقیم موقوفات، شاه عباس را نیز به ایجاد و توسعه موقوفات تشویق می‌کرد. شیخ بهایی با بهره‌گیری از دانش و نفوذ خود، شاه را متقاعد ساخت که وقف می‌تواند ابزاری کارآمد برای تقویت زیرساخت‌های عمومی، حمایت از علم و دانش، و خدمت به جامعه باشد (الهی، ۱۳۸۲: ۶۲).

۱. پیشینه پژوهش

در مورد موضوع مقاله پیش رو تاکنون تألیفی مجزا صورت نگرفته است ولی درباب موقوفات در دوران صفویه و همچنین شخصیت شیخ بهایی، پژوهشگران بسیاری تألیفات مختلفی انجام داده‌اند که از این بین می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی نقش شیخ بهایی در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی عصر صفوی» نوشته مراد کیانی در سال ۱۳۹۳ می‌باشد. نویسندگان در این رساله سعی در تبیین شخصیت فردی سیاسی و اجتماعی شیخ بهایی داشته است که در

این امر بسیار موفق بوده ولی در بحث وقف و موقوفات کمتر اشاره‌ای دراد. کتاب «شیخ بهایی در آئینه عشق»، تألیف اسد الله بقایی نیز از کتاب‌های ارزشمندی است که در مورد شیخ بهایی به رشته تحریر درآمده است. در این کتاب نیز به موضوع این پژوهش توجهی نشده است.

محمد تونجی کتاب با عنوان «بهاء‌الدین عاملی، ادیباً شاعراً عالماً» تألیف کرده و همچنین شهاب الدین دمیچی نیز کتاب با عنوان «شیخ بهایی از جبل عامل تا اصفهان» نوشته که در هر دو اثر بیشتر به حیات علمی فرهنگی و ادبی شیخ بهایی پرداخته شده است.

شاید بتوان بهتری تألیفی که در مورد شیخ بهایی به رشته تحریر درآمده را مقدمه دیوان او به قلم استاد سعید نفیسی دانست که بسیار ادیبانه و موشکافانه نگاشته شده است. در این مقدمه مفصل و علمی به جنبه‌های مختلف زندگی شیخ بهایی اشاره شده است.

مقاله «پژوهشی در موقوفات عصر صفوی»، نوشته مریم میر احمدی، توضیحاتی در مورد موقوفات در دوران صفویه بخصوص دوران شاه عباس دارد ولی در مورد نقش علما و بخصوص نقش شیخ بهایی صحبتی به میان نیامده است.

۲. شخصیت شناسی و حیات سیاسی شیخ بهایی

در مورد تاریخ و محل ولادت شیخ بهایی، مطالب بسیاری گفته شده است: او نزدیک غروب چهارشنبه، هفدهم تا بیست و هفم ذی‌الحجه سال نهصد و پنجاه و سه هجری قمری یا درغروب پنج شنبه هفدهم محرم سال مذکور، در بعلبک از روستاهای جبل عامل دیده به جهان گشود. (مدرس تبریزی: ۱۳۷۴: ج ۳: ۵۱۰). صاحب روضات الجنات نیز، تولد شیخ بهایی را در سال ۹۵۳ هـ و در بعلبک می‌داند. (موسوی خوانساری: ۱۳۹۲: ج ۶۰: ۷).

از میان منابع تاریخی، در این مورد، آنچه به صحت نزدیکتر است نوشته سید علی خان در سلافه‌العصر می‌باشد، زیرا از لحاظ تاریخی قدیمی‌ترین اثر است که در این باره صحبت کرده است و همچنین نویسنده مورد اطمینان مورخان است. وی تولد و زادگاه شیخ بهایی را چنین عنوان می‌کند که او نزدیک غروب آفتاب چهارشنبه سه روز مانده از ذی‌الحجه سال ۹۵۳ در بعلبک، به دنیا آمد. (مدنی: ۱۳۲۴: ۲۹۰).

شخصیت علمی بهاء‌الدین محمد از آن نظر مورد تعجب است که وی در تمام علوم

رسمی زمان خود دستي داشته است و در شماری از آن‌ها منحصر به فرد بود. او در حوزه معارف دینی و علوم اسلامی تبحر داشت و خلاقیت بسیار نشان می‌داد. او از محدثین امامی برجسته قرن یازدهم هجری می‌باشد که بسیاری از اجازه‌های بعد از او، از طریق او به پدرش و شهید ثانی منتهی می‌شود. (موسوی خوانساری ج ۷: ۱۴۱۱: ۶۰) در علوم اسلامی مهم‌ترین کوشش بهایی، ارائه توجیه و تعلیلی در مورد وضع معانی جدید برای تقسیم‌بندی احادیث از سوی متأخران است. به گفته او وقوع فاصله زمانی بین متأخران و سلف صالح و احتمال از بین رفتن کتب اصول اخبار و اشتباه بین احادیث مورد اعتماد قدما با غیر آن و به طور خلاصه انسداد طرق تشخیص احادیث مورد وثوق قدما، باعث شد تا متأخران به وضع معانی جدید بری اصطلاحاتی چون صحیح، حسن و موثق دست‌یازند و ملاک جدیدی برای تمیز اخبار ارائه دهند. (همان)

در مورد چگونگی فوت شیخ بهائی داستانی آمده که از عجایب دوران است. معروف است که شیخ بهائی به همراه تعدادی از شاگردان خود از جمله مجلسی اول به زیارت قبر بابارکن الدین در تخت فولاد می‌روند و در اثر مکاشفه‌ای که برایش اتفاق می‌افتد نوید مرگ خویش را از بابارکن الدین دریافت می‌کند و پس از آن مدتی از مناصب کناره‌گیری کرده و دار فانی را وداع می‌کند و بنا بر وصیتش در مدرسی که در مشهد مقدس داشته مدفون می‌شود. تاریخ فوت او را سال ۱۰۳۱ هجری دانسته اند و «افسوس ز مقتدای دوران» ماده تاریخ آن می‌باشد. (ترکمان: ۱۵۷: ۱۳۸۲)

۳. صفویه و وقف

موقوفات، به معنای تخصیص اموال یا منابع برای اهداف عمومی یا مذهبی، ریشه در فرهنگ اسلامی دارند. این نهاد از قرون اولیه اسلامی در ایران رایج شد و به‌عنوان ابزاری مؤثر برای تأمین خدمات عمومی نظیر آموزش، درمان، و امور خیریه مورد استفاده قرار گرفت.

در سرتاسر تمدن اسلامی و در دوران مختلف تاریخی، نهاد وقف با پشتوانه اقتصادی مهمی که داشته توانسته است نقش‌آفرینی‌های مهمی داشته باشد و در زمینه‌های مختلف تجلی پیدا کند ولی در عصر صفویه به دلایل مختلف این نقش‌آفرینی هم در تنوع عرصه‌ها و هم در تعدد مراکز روند رو به ازدیای داشت به‌گونه‌ای که با دوران قبل خود اصلاً قابل قیاس نیست. در عصر صفویه و در پایتخت ایشان ۱۶۲ باب مسجد، ۴۸

باب مدرسه، ۱۸۰۲ باب کاروان‌سرا و ۲۷۳ باب گرمابه وجود داشته که همگی وقف بوده است. (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۸: ۱۲۱). آمار یاد شده بیانگر این واقعیت است که در اصفهان عصر صفویه، زمین‌های شهری به‌ویژه زمین‌هایی که کاربری عمومی و اقتصادی داشته، تقریباً همه وقف بوده است (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۵).

جلوه‌نمایی وقف در اکثر خدمات و خصوصاً تلاش شخص بالای حکومت در جهت احیا و ایجاد موقوفات در دوران صفوی از ویژگی‌های خاص وقف در این دوران به شمار می‌رود به گونه‌ای که کمتر خدماتی را شاهدیم که از این نهاد بهره نبرده باشد. به همین دلیل است که نزد مورخین، دوران صفویه، دوره شکوه و اعتلای نهاد وقف در تمدن اسلامی بیان می‌شود و این مدیون درایت علما و وزرا و دید باز حکومت از یک طرف و از طرفی همراهی مردم با حکومت در عرصه‌های مختلف است.

۴. شیخ بهایی و وقف

بهاءالدین محمد عاملی معروف به شیخ بهایی، از علما تراز اول دوران صفوی است که حیات سیاسی او قرین دوران حکمرانی شاه عباس صفوی در اصفهان است. ارادت شاه عباس صفوی به عالمان شیعی از یک طرف و از طرفی استقبال مردم از اقدامات شیعی حکومت باعث گردید که عرصه بر این عالمان باز گردد و بتوانند مفهوم معارف ناب شیعی را با استفاده از قدرت حکومت در جامعه تسری دهند. یکی از مقوله‌هایی که در این زمینه راه‌گشا بود، نهاد وقف به‌شمار می‌رود. شیخ بهایی و دیگر عالمان صفوی توانستند با استفاده از ظرفیت‌های مختلف این نهاد، حکومت و شخص شاه را نیز با خود همراه کنند و خدمات ارزنده‌ای را برای جامعه شیعی رقم زنند.

۴-۱. شیخ بهایی و تشویق شاه عباس به ایجاد موقوفات

یکی از مهم‌ترین اقدامات شیخ بهایی در رابطه با شاه عباس، تشویق وی به تخصیص بخش‌هایی از درآمدهای دولتی و املاک شخصی به موقوفات بود. این توصیه‌ها نه تنها باعث گسترش موقوفات دولتی شد، بلکه زیرساخت‌های مهمی چون کاروان‌سراها، پل‌ها، مساجد و مدارس وقفی نیز به واسطه این تصمیمات احداث گردیدند. به عنوان نمونه، شاه عباس پس از ساخت میدان نقش جهان و داکین و بازار قیصریه و الحاقات آن با مشورت شیخ بهایی همه آن‌ها را وقف کرد. در تاریخ عالم آرای عباسی در این مورد آمده است: «در این سال رأی صواب‌نمای اشرف‌اعلی که شعله افروز خطایر غیبی و روشنی بخش

دیده باریک بنیان دقایق لاریبی است برهنمونی توقیعات یزدانی و تأییدات آسمانی که همیشه قرین حال خیر مآل آن حضرت است جمیع املاک و رقبات مکتسب خاصه خود را که در زمان دولت روز افزون در حیطة تملك و تصرف شرعی آن حضرت قرار گرفته بود و قیمت عادلّه آنها زیاده از یکصد هزار تومان شاهی عراقی و حاصل آنها بعد از وضع مؤونات زراعت بتسعیر وسط قریب بهفت هزار تومان میشد مع خانات عالیّه و قیصریه و چهار بازار دور میدان نقش جهان اصفهان و حمامات که در آن بلده جنت نشان ترتیب یافته وقف حضرات عالیات مقدسات چهارده معصوم علیهم السلام فرمودند و اقل حاصل را منظور داشته چهارده حصه کردند بدین طریق که اول از ثانی و ثانی از ثالث و ثالث از رابع زیاده بوده باشد و همچنین تا چهاردهم این تفضیل و ترجیح منظور داشتند که حصه اول مخصوص حضرت رسالت پناه محمدی صلی الله علیه و آله و حصه چهاردهم بترتیب مخصوص حضرت صاحب الامر صلوات الله علیه باشد و آنچه بهر یک از حضرات اختصاص یافت چند محل را که حاصل آن بعد از وضع مؤونات زراعت موازی آن مبلغ تواند بود مخصوص آن حضرت ساختند و تولیت وقف مذکور مادام الحیوة که بزمان ظهور حضرت صاحب الامر متصل باد بذات اشرف خود و بعد از آن بیادشاهان گرامی نژاد که در ممالک ایران مسند نشین تخت شاهی و جالس سریر پادشاهی بوده باشند تفویض فرمودند که بشروطی که در وقفیه معتبره مرقومه بقلم افادت رقم علامه العلمائی مجتهد الشائی شیخ بهاء الدین محمد مبین و مسطور است عمل نمایند» (ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۲: ۷۶۱). این وقفنامه که به وقفنامه چهارده معصوم معروف است بسیار دقیق و اصولی نوشته شده و بیانگر آن است که چنین دقتی از شخصیتی همچون شیخ بهایی ایجاد می‌شود.

یکی از حوزه‌های کلیدی که شیخ بهایی به آن توجه ویژه داشت، اختصاص موقوفات به مشاهد شریفه به‌ویژه حرم مطهر امام رضا علیه السلام در مشهد مقدس بود. شیخ بهایی شاه عباس را متقاعد ساخت که بخشی از درآمدهای پایدار از موقوفات به مشهد اختصاص یابد. این اقدام به توسعه و بهبود زیرساخت‌های مرتبط با زائرین کمک شایانی کرد. بر اساس شواهد تاریخی، بسیاری از زمین‌های کشاورزی و کاروان‌سراهای بین راهی، به‌عنوان موقوفات ویژه مشهد ثبت شدند تا هزینه‌های نگهداری حرم و خدمات زائرین تأمین شود. «و آنچه در مشهد مقدس معلی ترتیب یافته توسیع صحن آستانه مقدس و ایوان‌های رفیع و عمارات دور آن و نقاشی و زیب و زینت حرم محترم و احداث خیابان و اجرای نهری از میان خیابان و حوض عالی در اندرون صحن که همیشه در آن آب ملامال و موجب دعای

خیر زوار و سکنه آن روضه سدره مثال است و گنبد عالی تربت شریف عارف ربانی خواجه ربیع الخیثم در بیرون شهر در کمال زیبایی و زینت که در خوبی و شیرینی عمارت عدیم المثل است و عمارات قدم گاه شاهپور کسری و ایوانها و عمارات متصله به آن و حوضی که آب از کوه رفیع بفواره می‌ریزد و احداث خیابان و غرس درختان که خصوصیات آن مقام فلك فرسای و ما صدق سر من رای است» (ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۳: ۱۱۱۰). همچنین شیخ بهایی توصیه کرد که سیستم آبیاری و قنوات مرتبط با موقوفات برای تأمین آب مصرفی زائرین و ساکنین مشهد بهینه‌سازی شود. یکی از نمونه‌های مهم این توصیه‌ها، وقف منابع آب از مناطق نزدیک به مشهد برای استفاده حرم مطهر و مناطق اطراف بود. این تلاش‌ها نشان‌دهنده نگاه دقیق شیخ بهایی به نیازهای عملی و بلندمدت موقوفات مذهبی است. توجه ویژه شیخ بهایی به مشاهد شریفه نه تنها موجب توسعه این اماکن شد، بلکه الگویی پایدار برای مدیریت موقوفات مرتبط با اماکن مذهبی در ایران ایجاد کرد. او با درک عمیق از اهمیت مذهبی و اجتماعی مشاهد، موقوفات را به ابزاری برای ارائه خدمات عمومی و ارتقای تجربه زائرین تبدیل کرد. علاوه بر این، شیخ بهایی تأکید داشت که موقوفات باید به گونه‌ای طراحی شوند که نیازهای مختلف جامعه را پوشش دهند. او به شاه عباس پیشنهاد کرد که بخشی از درآمدهای وقف برای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر، توسعه کشاورزی و تقویت تجارت داخلی اختصاص یابد. این توصیه‌ها موجب شد که موقوفات نه تنها در حوزه‌های مذهبی بلکه در بخش‌های اقتصادی و اجتماعی نیز نقش فعالی ایفا کنند (نوربخش، ۱۳۷۸: ۸۲).

۲-۴. شیخ بهایی و ابتکارات در ایجاد وقف و استفاده از موقوفات

یکی از اقدامات مهم دولت صفویه که با همت علما و پادشاهان رقم خورد، ابتکار در استفاده از هدایا و نذورات و موقوفات در جهت رفاه اجتماعی مردم بود بخصوص آنکه مردم متدین نیز از این حرکت استقبال می‌کردند و هم راستا با حکومت در این زمینه فعال بودند. در این بین درایت شیخ بهایی توانست ظرفیت‌های ویژه‌ای در جهت به کارگیری درست هدایا و نذورات و موقوفات حکومت از یک طرف و همچنین مسیر دهی درست برای فعالیت خیر مردم باشد.

۱-۲-۴. تأسیس شهر نجف آباد

شهرستان نجف آباد در غرب شهرزیبای اصفهان در ۴۵ درجه و ۳۶ دقیقه طول شرقی و ۳۱

درجه و ۵ دقیقه عرض شمالی با ارتفاع ۱۶۵۰ متر از سطح دریا واقع شده است. این شهر در دوره صفوی با طرح شیخ بهایی و به پیشنهاد او به عنوان یک شهر جدید احداث شده است. درباب انگیزه ایجاد شهر نجف آباد اظهار نظرات مختلف و ابهامات گوناگون وجود دارد. مشهورترین این قول‌ها آن است که نذورات و عایدات موقوفات منطقه به وسیله کاروانی از اصفهان به سوی نجف اشرف می‌رفت. این کاروان، پس از پیمودن ۲۵ کیلومتر از حرکت باز ایستاد و پیش نرفت. شیخ بهایی چاره را در این دید که با اذن شاه عباس محمولات شتران را هزینه بنای شهری کنند به نام نجف آباد و چنین شد که این شهر ایجاد شد. (کیانی، ۱۳۹۳: ۸۶)

راجر سیوری در کتاب خود می‌نویسد: شاه عباس و شیخ بهایی با ایجاد شبکه‌های کامل آبیاری و ارتباطی و بنیان نهادن شهر بازرگانی و پررونق نجف آباد در ۲۵ کیلومتری غرب اصفهان برای آذوقه شهر زیر بنای زرعی استواری برای پایتخت جدید فراهم آورد. (گوشت، میوه، لبنیات). شهر نجف آباد با پول‌ها و اجناس بازمانده از سفر نجف اشرف احداث شده و صنعت گران از اطراف کشور در آن گرد آمده اند و شیخ بهایی با ایجاد یک قطب کشاورزی در اطراف مناطق مسکونی شهر اصفهان را قابل سکونت و خودکفا کرده است. (سیوری، ۱۳۷۴: ۱۵۵). نقشه معماری و شهرسازی پیشرفته این شهر توسط شیخ بهایی ترسیم شده است. این نسخه هم اکنون در موزه شهر لیسبون پایتخت پرتغال نگهداری می‌شود. (کیانی، ۱۳۹۳: ۸۷)

۲-۲-۴. ایجاد وقف کتاب

آنچه از فحوای مستندات تاریخی بر می‌آید وقف برای کتابخانه و وقف کتابخانه در از سده‌های اول در تمدن اسلامی شکل گرفت و تأثیرگذاری بسیاری در گسترش دانش و علوم مختلف داشت ولی می‌توان گفت گسترده‌گی وقف کتاب در دوران صفویه قابل قیاس با دوران‌های قبلی نیست و این نهضت در از زمان شاه عباس اول و با درایت شیخ بهایی رقم می‌خورد.

۲-۲-۴-۱. تشویق شاه عباس به وقف کتاب

در سال ۱۰۰۹ قمری که شاه‌عباس در سفری که به مشهد مقدس داشته، چندین قرآن خطی را که بر روی پوست آهو به خط کوفی کتابت و منسوب به ائمه معصومین علیهم‌السلام بوده، وقف این کتابخانه آستان می‌کند. ۲ نسخه از این قرآن‌ها به خط حضرت علی علیه‌السلام

بوده و متن وقف‌نامه به خط و امضای شیخ بهایی به تاریخ جمادی الاول ۱۰۰۸ است. عبارت وقف‌نامه چنین است: «هو الحق هذا الجزء من القرآن المجید... وُقِفَ علی الروضة المنورة المقدسة المطهرة... ابوالمظفر شاه‌عباس الحسینی الموسوی الصفوی... سنه الف وثمان من الهجرة... حرره تراب... بهاء‌الدین محمد العاملی عفی عنه». طبق مکتوبات تاریخی شیخ بهایی در زمره افرادی بوده که شاه‌عباس را در سفرش به مشهد همراهی کرده است. به نظر می‌رسد او چند ماه (یک زمستان) در مشهد ماندگار می‌شود، زیرا علما و سادات برای حضور در مکتب‌خانه‌ای که در حرم دایر کرده بوده، علاقه نشان می‌داده‌اند. شیخ بهایی افزون بر نوشتن وقف‌نامه‌ها، به ظاهر پیش از ترک اصفهان در انتخاب کتاب‌هایی که باید به حرم امام رضا علیه السلام وقف می‌شد نیز دست داشته است. مهم این است که همه نسخ وقفی شاه‌عباس از سر عشق و ارادت او به چهارده معصوم علیهم السلام، به حرم امام رضا علیه السلام تقدیم شده‌اند. (حسینی نژاد: ۱۳۹۹).

حجم عمده وقف کتاب‌های شاه‌عباس صفوی برای کتابخانه آستان قدس رضوی و همچنین کتابخانه حرم حضرت عبد العظیم و مقبره شیخ صفی اردبیلی می‌باشد که متن برخی از وقف‌نامه‌های آن‌ها توسط شیخ بهایی نوشته شده است. (رک: جعفریان، ۱۳۹۷: ۲۳۷-۲۶۰). اسکندر بیک ترکمان در مورد وقف کتاب به آستان قدس رضوی می‌نویسد: «در کتابخانه شریفه آنچه مصاحف و کتب عربی و علمی بود از فقه و تفسیر و حدیث و امثال ذلك وقف سرکار حضرت امام ثامن ضامن ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه الصلوات و السلام فرموده بآستانه مقدسه فرستادند» (ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۲: ۷۶۱).

۲-۲-۴. وقف کتاب

شیخ بهایی از آن‌جا که تمکن مالی زیادی نداشت، موقوفات مهمی همچون شاه‌عباس و برخی از وزیران دوران صفوی از وی به جا نمانده است و تنها موقوفه ایشان وقف چهار هزار کتاب برای کتابخانه آستان قدس رضوی است چنانچه صاحب جواهر به نقل از افندی در این باره می‌نویسد: «پس از وفات شیخ منشار موازی چهار هزار مجلد کتب شیخ به دخترش منتقل شد شیخ مزبور قسمت عمده آن کتب را از هند با خود بایران حمل کرده بود و کلیه آنها را شیخ بهائی وقف کرده و بعد از وفات شیخ بهائی بواسطه عدم مراقبت متولیان تدریجا از بین رفت». (صاحب جواهر، ۱۳۰۷، ج ۴: ۱۱۹). متأسفانه از این چهار هزار کتاب، امروزه تعداد کمی از آن‌ها در کتابخانه آستان قدس

موجود است. از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب ترجمه اعمال الهندسیه که به دستور ابو منصور بهاءالدوله به فارسی ترجمه شده (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۲۹) و همچنین کتاب شفاءالاسقام (فی شرح تهذیب المنطق و الکلام) نوشته ملا محمد مهدی بن محمد ابراهیم کلباسی (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۷۲، ج ۴: ۳۶۹) که هر دو وقفنامه‌ای به خط شیخ بهایی دارد اشاره کرد.

۵. تحلیل تأثیرات بلندمدت اقدامات شیخ بهایی

با مطالعه تاریخ تمدن اسلامی از دوران صفویه تاکنون متوجه می‌شویم که اقدامات اساسی و زیربنایی دوران صفویه در ایجاد و گسترش موقوفات چقدر توانسته مسائل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران را حل و فصل نماید به‌گونه‌ای که امروزه بعد از گذشت نزدیک به چهارصد سال از دوران صفویه، همچنان بسیاری از این موقوفات در حال خدمات‌رسانی به جامعه ایران اسلامی هستند.

۵-۱. تأثیر بر ساختارهای علمی و آموزشی

یکی از برجسته‌ترین جنبه‌های فعالیت شیخ بهایی، توسعه موقوفاتی بود که به ترویج علم و دانش اختصاص یافت. او با تشویق شاه عباس به ایجاد وقف‌هایی برای مدارس و کتابخانه‌ها، زیرساخت‌های علمی ایران را تقویت کرد. کتابخانه‌های وقفی که تحت تأثیر نظرات شیخ بهایی تأسیس شدند، نه تنها به حفظ و گسترش علوم دینی کمک کردند بلکه علوم طبیعی، ریاضیات، و مهندسی را نیز در بر گرفتند. فراوانی کتاب‌های موقوفه در کتابخانه‌های بزرگ ایران اسلامی مبتنی بر این حرکت مهم ایشان بود که امروزه نه تنها بسیاری از کتاب‌های مربوط به دوران صفویه را از گزند آسیب زمانه حفظ کرده، بلکه این روش الگویی شده برای گسترش کتابخانه‌ها در ایران که یکی از عظیم‌ترین آن‌ها کتابخانه آستان قدس رضوی است که در زمان صفویان و به همت شیخ بهایی و شاه عباس اول رونق و گسترش بسیاری یافت.

دیگر از ماندگاری‌های آن دوران مدارس علمیه‌ای است که الگودهی آن‌ها در دوران شاه عباس رقم خورد و پس از آن گسترش بسیاری یافت و همچنان این مدارس با پشتوانه نهاد وقف تأثیرات زیادی در تولید علم در تمدن ایرانی اسلامی دارد و فقیهان و دانشمندان بسیاری در آن تربیت شدند که شمارش آن‌ها نیز دشوار خواهد بود. این موقوفات تضمین‌کننده آموزش پایدار و دسترسی به منابع علمی برای نسل‌های آینده بودند. شیخ

بهایی با طراحی وقف‌های ترکیبی که منابع مالی لازم برای نگهداری مدارس و کتابخانه‌ها را تأمین می‌کردند، الگویی پایدار برای آموزش و تحقیق ایجاد کرد (دهقانی، ۱۳۸۷: ۱۳۴).

۵_۲. تأثیر بر اقتصاد و رفاه عمومی

اقدامات شیخ بهایی در موقوفات نه تنها به تقویت نهادهای مذهبی و علمی منجر شد، بلکه از طریق توسعه قنوات، پل‌ها و کاروان‌سراها به بهبود وضعیت اقتصادی و رفاهی جامعه نیز کمک کرد. موقوفات مرتبط با تأمین آب و آبیاری، کشاورزی را رونق بخشید و درآمدهای پایدار برای جوامع محلی ایجاد کرد (جعفری، ۱۳۹۲: ۱۰۲). این عمل در شهرهایی مانند اصفهان باعث رونق کشاورزی زمین‌ها و بخصوص زمین‌های موقوفه گردید و از این حسرت هم کشاورزان منتعم شدند و هم درآمد موقوفات بسیار شد. موقوفات بازار قیصریه باعث رونق تجارت در اصفهان گشت و کاروانسراهای مختلف باعث افزایش حمل و نقل و تجارت بین شهری و همچنین امنیت تجار و مردم گشت که همه این‌ها را می‌توان از برکات موقوفات دانست.

در شهر مشهد عمران و آبادانی بر مبنای موقوفات توانست شرایط اقتصادی و رفاه اجتماعی را بالا ببرد و همین امر باعث رفاه زائران و مجاوران مرقد حضرت علی بن موسی الرضا گردید که تا امروزه نیز این زیرساخت‌ها توانسته الگوی توسعه حرم مطهر باشد.

نتیجه گیری

شکوفایی نهاد وقف در تمدن اسلامی ارتباط مستقیمی با فقهای دینی و حاکمان اسلامی دارد. چنانچه شاهدیم اکثر موقوفات بزرگ در طول تاریخ یا توسط حکمرانان یا توسط علما و فقیهان ایجاد شده است.

در دوران اول صفویه حضور علمای شیعی بسیار در دربار از یک طرف و از طرفی حضور پادشاهان مقتدر باعث گردید نهاد وقف دوران شکوفایی ویژه‌ای را تجربه کند که به نظر اکثر مورخین در طول تاریخ بی‌سابقه بوده است.

دوران حکومتی شاه عباس اول از دوران‌های مهم حکومت صفوی است که در آن شاهد عمرانی و آبادانی و رفاه سیاسی اجتماعی مردم هستیم. اقتدار شاه عباس صفوی و درایت علمای دربار بخصوص بهاءالدین محمد عاملی معروف به شیخ بهایی باعث شد که نهاد وقف در عرصه‌های مختلف تأثیرگذار باشد. شاه عباس صفوی به پیشنهاد شیخ بهایی موقوفات بسیاری ایجاد کرد که توانست در شئون مختلف زندگی مردم تأثیرگذار باشد. خود شیخ بهایی نیز با اجازه شاه عباس ابتکارات مهمی نیز در این زمینه به وجود آورد که نمونه مهم آن ایجاد شهر نجف آباد با استفاده از هدایا و نذورات و موقوفات مردم بود. توسعه حرم مطهر رضوی، احداث کتابخانه و وقف کتب مختلف در علوم گوناگون و موقوفاتی از این دست از دیگر ابتکارات شیخ بهایی به‌شمار می‌رود.

کتاب‌نامه

- احمد یاقی، اسماعیل (۱۳۹۱). *دولت عثمانی از اقتدار تا انحلال*، ترجمه رسول جعفریان، قم: انتشارات حوزه و دانشگاه.
- آقابزرگ تهرانی، محمدحسین (۱۳۷۲). *مصنفات شیعه*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- الهی، محمد (۱۳۸۲). *موقوفات در ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بقائی، اسدالله (۱۳۷۱). *شیخ بهایی در آینه عشق*، اصفهان: گل‌ها.
- بهاء الدین عاملی، محمد (۱۳۱۶). *دیوان کامل شیخ بهائی*، با مقدمه سعید نفیسی. تهران: چاپ کلینی.
- ترکمان، اسکندر بیک (۱۳۸۲). *تاریخ عالم آرای عباسی*، تصحیح ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- جعفری، محمد. (۱۳۹۲). *تاریخ معماری و شهرسازی ایران*. تهران: انتشارات پژوهشی.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۰). *دین و سیاست در عهد صفوی*؛ قم: انتشارات انصاریان.
- جعفریان، رسول؛ جزینی، رسول (۱۳۹۷). *وقف‌نامه‌های کتاب صفوی*، قم: نشر مورخ.
- حسینی نژاد، امید (۱۳۹۹). «علاقه شاه‌عباس صفوی به امام رضا علیه السلام و وقف کتاب». shahraranews.ir. ۱۸ دی ماه ۱۳۹۹.
- دامادی، محسن (۱۳۸۹). *شیخ بهایی*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- دمیرچی، شهاب الدین (۱۳۸۱). *شیخ بهایی از جیل عامل تا اصفهان*، اصفهان: انتشارات خورشید آفرین.
- دهقانی، کامران (۱۳۸۷). *موقوفات علمی و آموزشی در ایران*. تهران: پژوهشکده وقف.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵). *سفرنامه شاردن*، ترجمه محمد عباسی، تهران: اساطیر.
- شفقی، سیروس (۱۳۷۶). «وقف در اصفهان»، *فصل‌نامه وقف میراث جاویدان*، پاییز و زمستان ۱۳۷۶، شماره ۱۹ و ۲۰: ۳۲-۴۷.
- صاحب جواهر، عبدالعزیز (۱۳۰۷). *آثار الشیعة الإمامیة*، ج ۴، تهران: مطبعه مجلس.
- فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۷۷). *مهاجرت علمای شیعه از جیل عامل به ایران در عصر صفوی*؛ تهران: انتشارات امیر کبیر.
- کاظمی، بهرام (۱۳۹۵). *تأثیرات اجتماعی وقف*. تهران: انتشارات اندیشه نو.
- کیانی، مراد (۱۳۹۳). *بررسی نقش شیخ بهایی در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی عصر صفوی*، استاد راهنما محسن الویری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ دانشگاه باقرالعلوم.

- مدنی، سید علی خان (۱۳۲۴): *سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر*، بغداد: المكتبة المرتضوية لاحیاء الآثار الجعفریة.
- موسوی خوانساری اصفهانی، میرزا محمد باقر (۱۳۹۲). *روضات الجنات في احوال العلماء والسادات*، تحقیق اسد الله اسماعیلیان، قم: مکتبه اسماعیلیان.
- میر احمدی، مریم (۱۳۷۱). «پژوهشی در موقوفات عصر صفوی»، *نشریه تحقیقات جغرافیایی*، تابستان ۱۳۷۱ شماره ۲۵: ۲۹-۴۸.
- نوربخش، حسین. (۱۳۷۸). *صفویه و تحولات اجتماعی ایران*. اصفهان: نشر فرهنگ اسلامی.